

ТДУ 634.574.582
ПИСТАЗОРҶОИ ТАБИӢ ДАР ХОЧАГИИ ЧАНГАЛИ НОӢИЯИ ХУРОСОН ВА
БАРҚАРОРШАВИИ ОНӢО

Нимадҷонова К., профессор, Холов З.Н., дотсент, Саидов М.А., бакалавр-ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои калидӣ: иқлим, дарахтон, буттаҳо, барқарошавии табиӣ, писта, худрӯид.

Пистаи муқаррарӣ (*Pistacia vera*) яке аз намуди дарахти чангалташқилкунанда дар ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон мебошад. Ин намуди дарахт дар минтақаи пасткӯҳҳо ва баландкӯҳҳо дар баландии аз 600 то 2000 м аз сатҳи баҳр паҳн шудааст. Ҳоло майдони умумии пистазор дар Тоҷикистон ба 79000 га расидааст, ки омӯзиши онҳо масъалаи ҷалталаб мебошад.

Дар ноҳияи Хуросон дар масофаи 9000 га пистазори табиӣ мавҷуд буда, ҳолати онҳо, рушду инкишофи дарахтзор ва худбарқароршавии пистазор аз тарафи олимон омӯхта нашудааст. Омӯхтани ин масъалаҳо барои инкишоф додани соҳаи пистапарварӣ асос шуда метавонад.

Ҳолати пистазор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи олимони В.И. Запругаева (1), Чернова Г.М (2, 3, 4), Чернова Г.М, Олехнович Г.С. (5, 6); Нимадҷонова К.Н., Холов З.Н. (7) ва диг. омӯхта шудааст.

Ҳангоми муайян будани хусусиятҳои биологӣ хоҷагии дарахтонро маълум намудан имконияти беҳтар кардани сифати дарахтзори писта пайдо мешавад. Аз ин лиҳоз, мақсади таҳқиқоти мо омӯхтани ҳолати пистазорҳои табиӣ ноҳияи Хуросон мебошад. Ин минтақа барои ташкили чангалзори табиӣ ва сунъии пистазор муҳиту шароити мувофиқ дорад ва дар оянда ин вазифа ҷалли худро бояд ёбад.

Иқлими ноҳияи Хуросон камабри муддати дароз рӯзҳои офтобӣ буда, тағйирёбии ногаҳонии ҳарорати ҳавои шабонарӯзӣ ва мавсимӣ хос аст. Ин хусусиятҳо дар ҳама ҷо якхела набуда, аз соҳти географӣ ва баландӣ аз сатҳи баҳр вобаста мебошад.

Минтақаҳои баландкӯҳ табиати континенталӣ дошта, дар ин ҷойҳо зимистон муддати дароз хуноки қаҳротун, тобистон бошад гарм мешавад. Рӯзҳои гарм дар хоҷагии чангали ноҳияи Хуросон аз 20 март то 15 сентябр давом мекунад, яъне

дар 1 сол 175 рӯз давом мекунад. Ҳарорати аз ҳама баландтарин дар ноҳия дар моҳҳои май--сентябр, аз ҳама хунук дар моҳҳои январ ва декабр мушоҳида карда мешавад.

Ҷадвали 1.- Иқлими табиати хоҷагии чангали Хуросон

Моҳҳо	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ҳарорати ҳаво ба ҳисоби миёна (°C)	- 4,2	3	10	16,7	22,3	25	27	30	21,6	13,3	5,4	0,9
Боришот ба ҳисоби миёна (мм)	15	18	28	24	20	10	6	2	6	11	17	21
Суръати шамол (м/ сония)	4,6	5,3	6,5	5,6	4,8	4,2	4	4,4	4,4	4	3,8	5,6
Шамолҳои саҳт (рӯз)	4,4	4,3	7,6	6,2	4,2	3,7	2,1	2,5	3,1	2,3	2,6	3,2
Рутубатнокии ҳаво (%)	71	73	75	58	59	33	29	33	47	51	74	83

Мувофиқи маълумоти стансияи обу ҳавосанҷии вилояти Хатлон дар минтақаи н. Хуросон дар баъзе солҳо боришоти солона ба ҳисоби миёна то 280-300 мм буда, ба фаслҳои гарм ва хушки сол мутаносибан тақсим мешавад. Боришот дар ҳамвориҳо 45-48 рӯз ва дар кӯҳҳо бошад то 50-55 рӯз дар 1 сол давом мекунад.

Мувофиқи нишондодҳои ҷадвали 1 моҳҳои сарбориш аз ноябр сар карда то моҳи май давом мекунад ва миқдори зиёди боришот ба амал меояд. Дар қисми ҳамвориҳои хоҷагии чангал ҳавои гарм ва хушк ҳукмфармо буда, дар фасли тобистон шамолҳои гарм ва хушк, аз самти ғарб ба самти шарқ ворид мешавад.

Суръати шамол дар ноҳияи Хуросон дар моҳҳои март-апрел ва декабр хело тез буда, ба ҳисоби миёна то ба 5-6 м дар як сония ба амал меояд. Шамоли саҳт дар моҳҳои март-апрел бештар мевазад. Ҳавои ноҳия доимо рутубатнок мебошад, вале дараҷаи рутубатнокӣ дар моҳҳои алоҳида ҳар хел мешавад. Фоизи рутубатнокии ҳаво аз моҳи ноябр ба баландшавӣ сар карда, дар моҳи декабр хело баланд мешавад ва то моҳҳои январ-март давом мекунад (ҷадв. 1).

Релефи хоҷагии чангал ноҳамвор буда, аз ҳамвориҳо сар шуда, бо кӯҳҳои баланд ба охир мерасад. Сатҳи паҳноии ноҳия ноҳамвор буда, теппадор ва кӯҳсор мебошад. Қисми ҷанубии худӣ ноҳияи Хуросон аз ғарб Лоҳур ва аз шарқ заминҳои қитъаи Фаҳробод ҷойгир шудааст, ки қуллаи баландтарини ноҳия ба 2200 м мерасад.

Минтақа ва услуби таҳқиқот: Барои ҳолати чангалзорҳои табииро дар хоҷагии чангали н. Хуросон мушоҳида намудан, аз 3 минтақа қитъаҳои хурдро (50x50м) дар 3 такрор интихоб намудем.

- 1) Минтақаи Ганҷина;
- 2) Минтақаи “Телевишка”;
- 3) Минтақаи Сарихалқа.

Мушоҳидаро дар ҳар кадоме аз минтақаҳои интихоб шуда дар моҳҳои май, июл ва сентябри соли 2017 гузаронидем. Дарахтзори табириро ба 3 зинаи синну соли биологӣ ҷудо карда, мушоҳида намудем.

Минтақаи Ганчина – ин мавзеъ дар минтақаи ҷангали Даханакиик дар баландии 1900-2000м аз сатҳи баҳр ҷойгир мебошад. Ҷангалзори ин минтақа табиӣ буда, дарахтон бо омехтагии бутагиҳои гуногун месабзанд. Дар ҷангалзор намуди асосиро pistaзорҳо ташкил дода, ба ғайр аз ин боз дарахтони бодом, туғ, дӯлона ва буттагиҳо якҷоя месабзанд. Азнавбарқароршавии ин дарахтону буттаҳо хуб мебошад. Дар ин ҷо ягон намуди буриш гузаронида намешавад.

Мушоҳида нишон медиҳад, ки дар минтақаи Ганчина дар 2500 м² масоҳати замин дарахтони pistaи синну соли гуногун мавҷуд аст. Се зинаи синну соли биологӣ дарахтони pista (кӯҳансол, пухта расида, миёнасол) дар ҳолати сабзиш қарор доранд. Ниҳолҳои хурдӯид бошад аз 1 то 4- сола муайян карда шудааст (ҷадв. 2).

Дар масоҳати 2500м² дар қитъаҳои 1-3 дарахтони кӯҳансол-10-12 бех, пухтарасида-13-15 бех ва миёнасол-19-22 бех ва дар зери онҳо ниҳолҳои хурдӯиди аз тухми рехта сабзида, аз ҳама бештар 3-4 сола (35-37 бех), 1-сола (32-40 бех) ва 2- сола (21-33 бех) муайян карда шудааст (ҷадв. 2).

Шумораи ниҳолҳои аз тухми рехта сабзидаи аз 1 то 4- сола шаҳодат медиҳанд, ки муҳит барои худбарқароршавии ниҳоли pista дар солҳои гузашта хело мувофиқ омадааст. Аз ин сабаб тухмиҳо сабзида ниҳолҳои хурдӯиди pista ба миқдори дар боло нишон дода шуда, ҳосил шудааст.

Ҷадвали 2.- Шумораи pistaҳои гуногунсол дар қитъаҳои мушоҳидавии Ганчина дар баландии 1900-2000 м аз сатҳи баҳр

№	Намуди дарахтзор	Синну соли биологӣ ва тақвимӣ	Миқдори растанӣ		
			30.05.17	01.07.17	17.09.17
1.	Дарахтони табиӣ сабзидаистода	Кӯҳансол	10	11	12
2.		Пухта расида	13	15	15
3.		Миёнасол	19	22	21
4.	Ниҳолҳои аз тухм сабзида	3-4 сола	35	37	37
5.		2 сола	21	24	33
6.		1 сола	32	35	40
	Ҷамъ	-	130	144	158

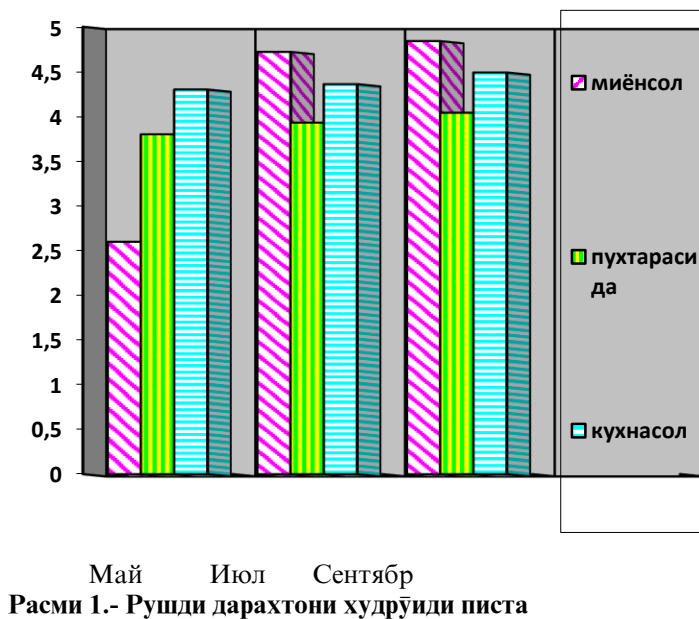
Мушоҳидаи рушди ниҳолҳо ва дарахтон нишон медиҳад, ки дар қитъаи интихобшуда дар минтақаи Ганчина дарахтон ва ниҳолҳои санҷидашуда баландии гуногун доранд ва вобаста ба синну соли биологӣ ва тақвимӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Баландии миёнаи pistaзорҳои кӯҳансол $4,3 \pm 0,46$ м, пухтарасида $3,8 \pm 0,21$ м, миёнасол $2,6 \pm 0,34$ м мебошад. Ба ҳисоби миёна ниҳолҳои 3-4- сола то ба $0,28 \pm 0,001$ м, 2 сола ба $0,22 \pm 0,02$ м, ва 1сола ба $0,12 \pm 0,003$ м қад кашидаанд (ҷадв.3).

Ҷадвали 3.- Рушди дарахтону ниҳолҳои pista дар қитъаи мушоҳидавии Ганчина дар баландии 1900-2000м аз сатҳи баҳр

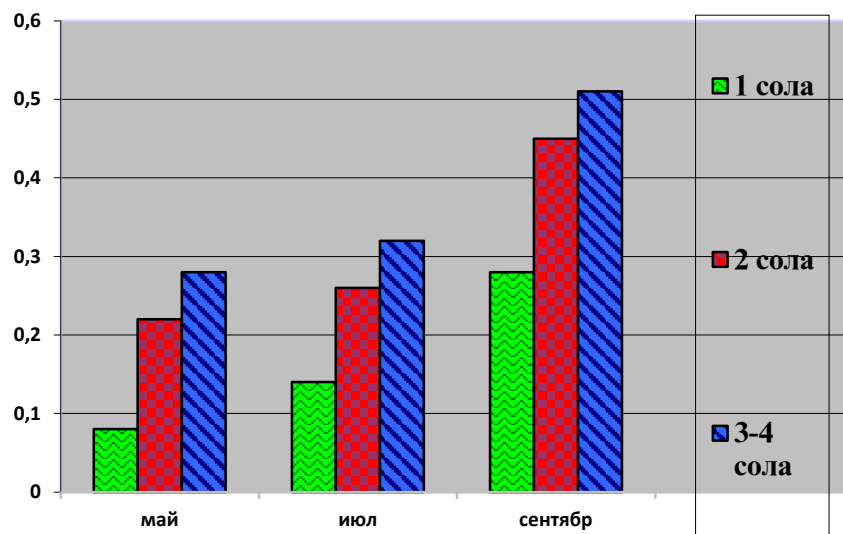
№	Намуди дарахтзор	Синну соли биологӣ ва тақвимӣ	Баландии миёна (м)		
			30.05.17	01.07.17	17.09.17
1.	Дарахтони табиӣ сабзидаистода	Кӯҳансол	$4,2 \pm 0,3$	$4,4 \pm 0,3$	4.56 ± 0.02
2.		Пухта расида	$3,2 \pm 0,34$	$4,23 \pm 0,07$	4.15 ± 0.03
3.		Миёнасол	$3,1 \pm 0,2$	$4,39 \pm 0,3$	3.84 ± 0.02
4.	Ниҳолҳои аз тухм сабзидаистода	3-4 сола	$0,28 \pm 0,01$	$0,33 \pm 0,07$	0.57 ± 0.05
5.		2 сола	$0,17 \pm 0,01$	$0,22 \pm 0,01$	0.46 ± 0.01
6.		1 сола	$0,1 \pm 0,01$	$0,11 \pm 0,01$	0.15 ± 0.03

Маълум мешавад, ки рушди ниҳолҳои 2 ва 3-4- сола дар қитъаи сеюм фаъол буда, қад ниҳол зиёда аз 2 маротиба нисбати қитъаи якум баланд шудааст.

Дар давоми 4 моҳи вегетатсияи дарахтону ниҳолҳои хурӯи пистаи муқаррарӣ дар қитъаи мушоҳидавии минтақаи Ганчина муайян намудем, ки рушди дарахтони миёнасол хело фаъол мегузарад. Дарахтони кӯҳансол ва пухтарасида ба баландӣ насабзидаанд, ки ин хислат ба дарахтони дар ин зинаи ҳаёт қарор дошта, хос аст (ҷадв. 3, расми 1).

Расми 2 рушди ниҳолҳои хурӯи 1,2 ва 3-4- соларо дар давоми 4 моҳи нишон медиҳад. Дар шароити табиӣ рушди ниҳолҳо дар як давраи вегетатсионӣ назаррас мебошад. Қадҳои ниҳолҳо аз 1,5 то 2 маротиба баланд шудааст.

Минтақаи “Телевишка” дар ноҳияи Хуросон дар қисми шимолу ғарбии ноҳия ҷойгир буда, масоҳаташ 800 га мебошад. Ин минтақа дар баландии 1200-1500 м аз сатҳи баҳр қарор дорад, ки дар наздикии шаҳраки Фахробод ҷойгир мебошад. Мавсими сол гуногун буда, зимистон барф ва тобистон хело гарм мебошад. Дар ин минтақа танҳо дарахтон ва буттаҳои ба хушкӣ тобовар месабзанд. Дарахтони асосиро писта ва бодом ташкил медиҳанд, шумораи дигар намуди дарахтон ва буттагиҳо кам ба назар мерасад. Аз рӯи санҷиш муайян намудем, ки аз моҳи май то моҳи июл дарахтони писта ва бодом то 3-5 см қад кашидаанд. Дар қитъаи мушоҳидавӣ ҳамагӣ дуто ниҳолчаҳо мавҷуд буданд, ки баландии ниҳолчаҳо ба 0,25 ва 0,35 баробар мебошад.

Мушоҳидаи пистазори табиӣ нишон медиҳад, ки ин пистазорҳо дар ҳолати хеле хуб қарор доранд. Хусусан дарахтони пистазори қитъаи “Телевишка”, ки дар он ҷой навъҳои селекционӣ ва

интродукционӣ шинонида шудааст, хело хуб буда, қолиби диққат мебошад. Дар ин мавзеъ дарахтони бодом низ нағз нашъунамо меёбанд.

Дар қитъаи “Телевишка” дарахтони писта ҳосили хуби босифат медиҳанд (расми 3). Меваи писта ҳаҷман калон ва пурра мебошад.

Расми 3.- Ҳосилбандии пистаи шакли С-12 дар мавзеи “Телевишка”-и ноҳияи Хуросон

Чангалзоре, ки барои мушоҳида интихоб шудааст дар мавзеи “Телевишка” аз чангалзори яклухт буда, зичиаш ба 0,6-0,7 баробар аст. Дар ин ҷо дарахтони асосӣ писта ва бодом бо омехтагии буттаҳои хуч, зирк ва мушол месабзанд.

Мушоҳидаи пуррагии дарахтзори ноҳияи Хуросон нишон медиҳад, ки дар баландии 2000 м аз сатҳи баҳр зичии пистазорҳо бештар нисбат ба баландии 1800-1900 м.

Мавзеи Сарихалқа - дар минтақаи н. Даҳанакик дар баландии 1800-1900м аз сатҳи баҳр қарор дорад. Дар ин минтақа бо мақсади муайян намудани ҳолати чангалзор, дараҷаи шусташавӣ хок, худбарқароршавӣ чангал ва муайян намудани хусусияти биологӣ дарахтони гуногун мушоҳида гузаронида шудааст.

Заминҳои мавзеи Сарихалқа дар ҳолати кам шусташуда қарор доранд. Дар заминҳои шусташуда алафҳои яксолаи ба ин минтақа хос сабзид, заминҳои ба эрозия дучор шударо рӯйпӯш менамоянд.

Ҷадвали 4. - Рушди дарахтони писта дар қитъаҳои мушоҳидавии хоҷагии чангали н. Хуросон

№	Объекти мушоҳида	Синну соли биологӣ пистазор	Минтақаҳо ва баландӣ аз сатҳи баҳр		
			Ганчина 1900-2000	Сарихалқа 1800-1900	“Телевишка” 1200-1500
1	Дарахтзори табиӣ	Кухансол	4.56±0.02	4,3±0,46	4.43±0.07
2		Пухта расида	4.15±0.03	3,8±0,21	4.31±0.24
3		Чавон	3.84±0.02	2,6±0,34	2,1±0,1

Хулоса: Аз натиҷаҳои таҳқиқи мушоҳида бармеояд, ки дар хоҷагии чангали ноҳияи Хуросон, ки асосан кӯҳистон мебошад, шароити хуб барои ҳам пистазорҳо ва ҳам ҷараёни худбарқароршавӣ чангал муҳайё карда шудааст.

Сифати пистазорҳои минтақаҳои гуногуни хоҷагии чангали ноҳияи Хуросон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳолати пистазорҳо бештар дар минтақаи Ганчина хуб аст (ҷадв. 4) ва зичии дарахтзор дар ин минтақа ба 0,5-0,6 баробар мебошад.

Мавзеи “Телевишка” аз дарахтони писта, дӯлона ва инчунин аз буттагиҳои хуч, зирк ва мушол бой аст. Дар ин мавзеъ ҳамзистии дарахтони пистаро бо буттагиҳо хуб мушоҳида намудан мумкин аст.

Дар мавзеи Сарихалқа дар нишебии 25-30° дарахт ва буттагиҳо хуб нашъунамо меёбанд. Дар ин ҷо дарахтони писта ва буттагиҳо заминро аз шусташавӣ ва бодлесӣ ҳифз мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Запрыгаева В.И. Дикорастущие плодовые Таджикистана. Фисташка - Л.: Наука, 1964. - С.129-196
2. Чернова Г.М. Реконструкция загущенный кулмуф фисташки в условиях Южного Таджикистана // Афтореф. Дисс. канд. с.-х наук - Ташкент, 1970. - 26с.
3. Чернова Г.М. Селекция фисташки настоящей Таджикистане // Субтропич. к-ры., 1977.- №5-6. - С. 168
4. Чернова Г.М. Биологические основы селекции фисташки настоящей (*Pistacia vera* L.) в Центральной Азии // Бишкек, 2004. - 165с.
5. Чернова Г.М. и Олехнович Г.С. Рекомендации по созданию промышленных плантаций фисташки в Таджикистане - Ташкент, 1978.- 20с.
6. Чернова Г.М., Олехнович Г.С. Опыт создания промышленных плантаций фисташки настоящей в Южном Таджикистане на селекционной основе // Обзор.инф.Таджик НИИТИ- Душанбе, 1985. – 55 с.
7. Нимаджанова К.Н., Холов З.Н. Общая характеристика фисташки настоящей (*pistacia vera* L.) – Душанбе, 2016. – 166 с.

АННОТАЦИЯ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАСАЖДЕНИЕ ФИСТАШНИКОВ В ЛЕСАХ ХУРОСОНСКОГО РАЙОНА И ИХ ВОССТАНОВЛЕНИЕ

В статье излагается результаты наблюдения состояние насаждений фисташки и их естественное семенное возобновление. Оказалось, что условия для произрастания фисташки и их самосевои весьма благоприятны. Исследования 3-х участков (Ганжина, Телевышка, Сарихалқа) показали, что насаждения фисташки отличаются по структуре, плотности и качеству.

ANNOTATION

NATURAL PLANTING OF PISTACHEIN THE FORESTS OF KHUROSON DISTRICT AND THEIR RESTORATION

The article presents the results of monitoring the state of pistachio plantations and renewal their natural seed. It turned out that the conditions for the growth of pistachios and their self-seeding are very favorable. For 3 research work in areas (Ganjina, Televyshka, Sarihalqa) showed that pistachio plantations differ in structure, density and quality.

Keywords: *plantings, shrubs, natural renewal, pistachio, self-seeding.*